

SEZGILARNING TASNIFI, SEZGILARNING TURLARI, SEZGI SOHASIDAGI
QONUNIYATLAR

Abdusharipo‘va Shaydoxon Allanazar qizi

Urganch davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: *Ushbu ilmiy maqolada sezgilarning tasnifi, turlari, sezgi sohasidagi qonuniyatlar haqida yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *sezgilar, eshitish, ta‘m bilish, muskul-harakat, sezgilar klassifikatsiyasi.*

АННОТАЦИЯ: *В данной научной статье описаны классификация, виды и законы органов чувств.*

Ключевые слова: *ощущения, слух, вкус, движение мышц, классификация ощущений.*

Abstract: *This scientific article describes the classification, types, and laws of the senses.*

Key words: *sensations, hearing, taste, muscle movement, classification of sensations.*

Sezgilar qaysi a‘zolar yordamida hosil qilinishiga qarab, quyidagi turlarga, ya‘ni ko‘rish, eshitish, hid bilish, ta‘m bilish, teri, muskul–harakat, organik sezgilarga ajratiladi. Ular sezgi a‘zolari qayerda joylashganligiga qarab tavsiflanadi. Jahon psixologiyasi fanining so‘nggi yutuqlari hamda atamalariga binoan sezgilar quyidagicha klassifikatsiya qilinadi. Ushbu tasniflanishning dastlabki ko‘rinishi ingliz olimi CH.SHerringtonga taalluqlidir. U retseptorning qaerda joylashganligiga qarab, sezgilarni uch turga bo‘ladi.

1. Tashqi muhitdagi narsa va hodisalarning xususiyatlarini aks ettirishgamoslashgan hamda retseptorlari tananing sirtqi qismida joylashgan sezgilar, ya‘ni ekstroretseptiv sezgilar;

2. Ichki tana a‘zolari holatlarini aks ettiruvchi hamda retseptorlari ichki tana a‘zolarida, to‘qimalarda joylashgan sezgilar, ya‘ni interoretseptiv sezgilar.

3. Tanamiz va gavdamizning holati hamda harakatlari haqida ma‘lumot (axborot, xabar) beruvchi muskullarda, bog‘lovchi paylarda, mushaklarda joylashgan sezgilar, ya‘ni proprioretseptiv sezgilar.

Sezgilarning tasnifi va bu boradagi tadqiqotlarni tahlil qilamiz. Dastlabki mulohazalar interoretseptiv sezgilar u borasida rus psixologi A.R.Luriya tadqiqot ishini olib borgan. Uning fikricha, interoretseptiv sezgilar asl, tub, ma‘nodagi sezgilar emas, balki emotsiyalar bilan sezgilar o‘rtasidagi oraliq sezgilar sifatida namoyon bo‘ladi. Psixologiya fanida mazkur sezgilar to‘la o‘rganilmaganligi sababli uni “noma‘lum hislar” deb atalgan. Bu asosan ichki organlarning xastaliklarida vujudga keluvchi holatlarni diagnostika qilishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Interoretseptiv sezgilar insonning kayfiyatida, emotsional reaksiyalari o'zgarishida ko'zga tashlanadi, bolada esa xatti-harakatning keskin o'zgarishiga sabab bo'ladi. Chunki bola tana a'zolaridagi ichki holatini anglash, his qilish imkoniyatiga ega emas. Shuning uchun undagi xatti-harakatning umumiy o'zgarishi belgilardan buni sezish mumkin.

Interoretseptiv sezgilar organizmdagi ichki jarayonlarni o'zaro o'rin almashtirish muvozanatini ta'minlab turishning asosi hisoblanadi. Bu jarayonni bir so'z bilan aytganda, organizmdagi jarayonlarni o'zaro o'rin almashib turishning gemostazi (barqarorligi) deb ataladi. SHuningdek, mazkur sezgilar insonda yuzaga keladigan puls, zo'riqish, affekt holatlarini yo'qotish, tug'ilib kelayotgan mayllarni qondirish bilan bog'liq vazifani bajaradi. Natijada ichki tana a'zolarining faoliyatini izdan chiqarish holati yuz berishi mumkin.

Interoretseptiv sezgilarning fiziologik mexanizmlari intero-sepsiya bilan birgalikda K.M.Bikov, V.N.Chernigovkiylar tomonidan atroflicha o'rganilgan. Ularning fikriga ko'ra, bu narsalarning barchasi shartli reflektor faoliyati mexanizmlaridan kelib chiqadi

Proprioretseptiv sezgilar gavdaning fazodagi holati to'g'risida signallar bilan ta'minlab turadi. Ular inson harakatining boshqaruvchisi hisoblanib va afferent asosini tashkil qiladi.

Preferik retseptorlar muskullar, pay va bo'g'imlarda joylashgan bo'lib, maxsus tanachalar shakliga ega va ular Puchchini tanachalari deb ataladi.

Tanachalarda vujudga keluvchi qo'zg'atuvchilar muskullarning harakatlashuvi natijasida va bo'g'imlar holatining o'zgarishi, nerv tolalari yordamida, orqa miyaning orqa ustunidagi oq suyuqligiga etkaziladi. Qo'zg'ovchilar Burdax va Goll yadrosining quyi bo'limlariga etib keladi va undan po'stosti tugunchalaridan o'tib, bosh miya katta yarim sharining qorong'ulashgan zonasida harakatlarini yakunlaydilar.

Proprioretseptorlar harakatning afferent asosi ekanligini A.Orbeli tomonidan, hayvonlarda P.K.Anoxin, odamlarda esa N.A.Bernshteynlar tomonidan o'rganilgan.

Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, gavdaning fazodagi holati, sezgirliги statik sezgilarda o'z ifodasini topadi. Uning markazi ichki quloq kanallarida joylashgan bo'lib, ular o'zaro bir-biriga perpendikulyar bo'shliqda tutash holatda yotadi.

Masalan, bosh holatining o'zgarishi quyidagi sxemada ko'rish mumkin:

- a) endolimfa suyuqligiga bog'liq qo'zg'alish;
- b) eshitish nervi;
- v) vestibulyar nervi;
- g) bosh miya po'stining chakka bo'lmasi;
- d) miya apparatiga o'tadi;

Vestibulyator sezgi apparati ko'rish bilan bevosita aloqada bo'lib, fazoni mo'ljalga olish (orientirlash) jarayonida ishtirok etadi.

Masalan, avtomobil yo'lidan o'tish va hokazo. Bu jarayon patologik holatda ham uchrashi mumkin.

Ekstretseptiv sezgilar intermodal, nospetsifik sezgi turkumlariga ham ajratiladi. Masalan, eshitish organi orqali 10-15 sekundga tebranishni sezish mumkin, lekin quloq bilan emas, balki suyaklar yordamida (miya qopqog‘i, tirsak, tizza uchlari) payqash – vibratsiya sezgilari deyiladi. Masalan, karlarni tovushlarni idrok qilishi. Odatda vibratsion sezgirlik intermodal sezgi deb ham nomlanadi. Uning quyidagi ko‘rinishlari ham mavjud:

- a) hid, ta‘m va maza sezgilarida;
- b) o‘ta kuchli tovushda, o‘ta yorqin yorug‘likda;
- v) uch xil ta‘sirning uyg‘unlashgan integrativ holatida;

Sezgining nospetsifik shakliga terining foto sezgirliги kirib, u ranglarni, nozik jummalarni ajratish, qo‘l uchlari bilan sezish orqali ro‘yobga chiqadi. Terining foto sezgirliги A.N.Leontev tomonidan kashf qilingan bo‘lib, bu narsa ko‘pgina holatlarga oqilona yondashish imkoniyatini vujudga keltiradi. Tadqiqot asosan qo‘l uchiga yashil va qizil ranglarni yuborish orqali amalga oshirilgan. Terining foto sezgirliги tabiati psixologiyada etarli darajada o‘rganilmagan.

Sezgi turlari

Psixologiya fanida uchta katta guruhga ajratilgan sezgilar (ekstretseptiv, proprioretseptiv, introretseptiv) o‘z navbatida quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Ko‘rish sezgilari;
2. Eshitish sezgilari;
3. Hid bilish sezgilari;
4. Ta‘m bilish sezgilari;
5. Teri sezgilari;
6. Muskul – harakat (kinestetik);
7. Statistik sezgilar;
8. Organik sezgilar;

Ko‘rish sezgilari

Insonlar tomonidan rang va yorug‘likni sezish ko‘rish sezgilari orqali amalga oshadi va seziladigan ranglar xromatik va axromatik turlarga bo‘linadi. Psixofiziologik qonunga ko‘ra yorug‘lik nurlari uchburchak shisha prizma orqali o‘tib singanda hosil bo‘ladigan rang xromatik ranglar deb atalib, ularga kamalak ranglar, ya‘ni qizil, zarg‘aldoq, sariq, yashil, havo rang, ko‘k, binafsha tuslarini qamrab oladi. Odatda oq rang, qora rang, kulrang va ularning turlicha ko‘rinishlari axromatik ranglar deb nomlanadi.

Ko‘rish sezgilarining organi ko‘z hisoblanib, u ko‘z soqqasi undan chiqib keladigan ko‘ruv nervlaridan tashkil topgan bo‘lib, ko‘z soqqasini tashqi tomirlari va to‘r pardalari o‘rab turadi. Tashqi pardaning tiniq bo‘lmagan oq qismi sklera yoki qotgan qattiq parda deb nomlanadi. Uning old tomoniga joylashgan bir muncha qavariq qismi tiniq mugus parda bo‘lib, uning oldingi qismi rangdor parda deb ataladi. Mazkur pardaning rangiga binoan uning tovlanishiga qarab, odamlarda ko‘z ko‘k, qora kabi

jilva beradi. Rangdor pardaning o'rtta qismida yumaloq tiniq modda bo'lib, uni qorachig' deb ataymiz va u orqali ko'z ichiga yorug'lik nurlari kiradi.

Ko'zlarning uchinchi pardasi to'r parda deb nomlanib, u ko'z soqqasining deyarli butun ichki yuzasini qoplaydi. Qorachig' bilan rangdor pardaning orqasida ikki tomoni qavariq, tiniq jism ko'z gavhari joylashgan bo'ladi. Yorug'lik nurlari unda to'planib, so'ng sinadi va to'r pardaga narsa yoki jismning aksi, surati tushadi.

Ko'z soqqasining gavhari bilan to'r parda o'rtasidagi butun ichki yuzasi shishasimon jism deb nomlanuvchi maxsus tiniq suyuqlik bilan qoplangan bo'ladi. To'r parda rang va yorug'likni sezish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, unda ko'ruv nervining tarmoqlari joylashgandir. Ushbu tarmoqlarning chekkadagi uchlarida tayoqcha va kolbachalar deb ataladigan maxsus nerv xujayralari mavjuddir. Inson ko'zini to'r pardasida 130 millionga yaqin tayoqchalar va kolbachalar deb ataladigan maxsus nerv hujayralari mavjuddir. Inson ko'zining to'r pardasida 130 millionga yaqin tayoqcha va 7 millionga yaqin kolbacha bor deb taxmin qilinadi. Kolbachalar yordami bilan xromatik, ya'ni kunduzgi ranglar ko'riladi.

Tayoqchalar yorug'likni yaxshi sezuvchan bo'lib, xira va qorong'u paytlarda o'z funksiyasini bajaradi, axromatik ranglarni aks ettiradi.

To'r pardaning eng sezgir joyi – sariq dog'ning asosan, kolbachalar bilan markaziy chuqurchasi hisoblanib, unga qaysi narsaning aksi tushsa, xuddi shuni hammadan ravshanroq ko'ramiz. Obektga tik qarash natijasida ko'z muskullari unga qaratiladi va aks ettiruvchining sur'ati sariq dog'ga tushadi. Bunday tarzdagi ko'rish to'g'ri ko'rish deyiladi.

Odam ko'zi ranglarning taxminan, 380 millimikrondan 780 millimikrongacha uzunlikdagi to'lqinlarning ta'sirini sezadi.

Uch rangli sezgi nazariyasining asosiy qoidalari 1756 yilda M.V.Lomonosov tomonidan bayon qilingan bo'lsa, 1856 yildan keyin nemis fizigi G.Gelmgols tomonidan uni to'la isbotlab berilgan.

Ushbu nazariyaga binoan to'r pardaning kolbachalarida uchta asosiy element mavjuddir, ulardan birining qo'zg'alishi qizil rang sezgisini, ikkinchi qo'zg'alishi yashil rang sezgisi va uchinchi qo'zg'alishi binafsha rang sezgisini hosil qiladi. Nazariyaga ko'ra yorug'lik to'lqinlari birdaniga uchta elementni bir xilda qo'zg'atsa, oq rang sezgisi vujudga keladi. Lekin yorug'lik to'lqinlari ikki yoki uch elementga ta'sir qilsa-yu, ammo bu bir tekis kechmasa, u holda sezuvchi elementlardan har birining qanchalik qo'zg'aluvchanligiga qarab, har xil rang sezgilari namoyon bo'ladi.

Hozirgi zamon psixologiyasida ranglarni sezish yolg'iz to'r pardasidagi jarayonlar bilangina emas, balki miya po'stida yuzaga keladigan boshqa jarayonlar bilan ham bog'liq ekanligi to'g'risida ma'lumotlar mavjuddir. Zamonaviy ma'lumotlarga binoan tayoqchalarda ko'rish purpuri degan maxsus modda borligi isbotlangan. Ko'zga yorug'lik ta'siri etganda ko'rish purpuri kimyoviy yo'l bilan parchalanib, tarkibiy

qismlarga bo'linadi va mazkur jarayon ko'rish nervini qo'zg'atib, yorug'lik sezgisini hosil qiladi va qorong'ulikda esa purpur funksional holatini qayta tiklaydi.

Eshitish sezgilari

Eshitish sezgilari tovushlarni eshitishdan iborat bo'lib, musiqaviy va shovqinli tovushlarni aks ettiradi. Odatda tovushlar oddiy va murakkab turlarga ajratiladi, ularning birinchisi tonli, ikkinchisi esa bir necha tondan tashkil topadi. Tonlardan biri asosiy ton hisoblanib, u tovushning balandigini, kuchini belgilaydi, boshqalari keluvchi tovushlar sanalib, ular obertonlar deyiladi. Musiqa asboblaridan taralayotgan tovushlarning o'ziga xosligi fan tilida tembr deb ataladi. Hatto nutq tovushlari ham ohangli tovushlar (unli tovushlar) yoki shovqinlardan (undosh tovushlar) tashkil topgan bo'ladi.

Eshitish sezgilari organi quloq bo'lib, tashqi quloqlar suprasi bilan eshituv yo'lidan iborat. O'sha quloqlar nog'ora parda va unga yopishgan uchta suyakcha: bolg'acha, sopdan va uzangidan tashkil topgan. Ichki quloq (quloq labirinti) o'zaro birlashmagan uchta bo'lakdan tuzilgan.

Tashqi quloq havo to'lqinlarini yig'uvchi karnay vazifasini bajaradi. Nog'ora parda va unga yopishgan suyakchalar havo to'lqinlarini ichki quloqqa uzatadi. O'rta quloq maxsus yo'l orqali og'iz va burun bo'shlig'i bilan tutashgan bo'ladi. Ichki quloqlarning yuqori qismi uchta yarim doira kanaldan, o'rta qismi kameradan va pastki qismi chig'anoqdan tashkil topgan.

Ichki quloqlarning uchchala bo'limi endolimfa nomli suyuqlikdan iboratdir. Ichki quloqlarning asosiy qismi chig'anoqdan iborat bo'lib, uning ichida kortiy organ mavjud, u gumbaz shakliga ega bo'lib, asosida membrana joylashgan. Membrana uzunligi qisqarib boruvchi elastik tolalardan iborat bo'lib, ular tarang tortilgan to'rlarga o'xshaydi. Uning yuqori qismida maxsus, tayoqchasimon hujayralar mavjud va ular kortiy dugalari deb yuritiladi. Membrananing tolalari endolimfaga ingichka qo'llari bor maxsus hujayralar yordamida korniy dugalari orqali katta yarim sharlar po'stining bo'lagida joylashgan.

Havo to'lqinlarining harakati tufayli tovush chiqaruvchi jismlar tebranganida eshitish sezgilari hosil bo'ladi. Agar musiqaviy tovushlar havo to'lqinlarining sekin harakatlari natijasida vujudga kelsa, shovqinli tovushlar esa ularning notekis harakatlari natijasida yuzaga keladi. Odamning eshitish organi bir sekundda 16 martadan 20000 martagacha tebranishli tovushlarni qabul qiladi.

Hid bilish sezgilari

Hid bilish sezgilariga hidlarni his qilish kiradi va ularning organi burun kavagining yuqori tomoni hisoblanib, bu erda hid bilish hujayralari hamda sezuvchi nerv tarmoqlari joylashgan. Ular shilliq pardalarda botib turadi.

Hidli moddalar sezuvchi nervni qo'zg'aydi. Hid bilish markazi bosh miya yarim sharlari orqa yuzasining pastki qismida mavjud deb taxmin qilinadi. Hidli moddalar hid bilish hujayralariga gaz holatida ta'sir etib, kimyoviy reaksiyalar yo'li bilan ularni

qo'zg'atadi. Oddiy gaz holatidagi hidli moddalar havo bilan nafas olish jarayonida burun havosiga kirib keladi, natijada aks ettirish holati hosil bo'ladi.

Ta'm bilish sezgilari

Ta'm bilish sezgilari shirin, achchiq, nordon, sho'r singari mazalarni his qilish bilan tavsiflanadi. Ta'm bilish sezgilarining organi tilning yuzasi va tanglayning yumshoq qismidan tashkil topgan. Tilning shilliq pardasida maxsus ta'm bilish so'rg'ichlari mavjud bo'lib, ularning tarkibi tayoqchasimon hujayralardan tuzilgan maxsus ta'm bilish "kurtaklari"ga ega. Ta'm bilish so'rg'ichlari til yuzasida bir tekis taqsimlanmaganligi uchun uning orqa qismi achchiqni, uchi shirin mazani, chetlari esa nordon mazani sezadi. Lekin ularning o'rtasi bo'lsa mazani aks ettira olmaydi. Ta'm bilish so'rg'ichlarining hujayrali qismlarida maxsus sezuvchi nervlarning chekka uchlari joylashgan, ular ta'm bilish organidagi qo'zg'alishni bosh miyaga uzatib turadi, uning markazlariga yaqin joylashgan.

Teri sezgilari.

Teri sezgilari tarkibi tuyish va harorat turlaridan iborat bo'lib, ularning bunday nomlanishining bosh omili bu retseptorlarning tarkibi va organizmning tashqi shilliq pardalarida joylashganligidir.

Tuyish sezgilari ikki xil axborotni qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lib, birinchisi tegish va tarqalishini tuyish sezgilari, ikkinchisi esa silliq yoki g'adir – budurni tuyish bilan tavsiflanadi. Odatda tana a'zosiga narsalarning tegishini sezish tashqi qo'zg'atuvchi kuchayganda siqiq sezgiga aylanadi, u yanada kuchayganda og'riq sezgisiga aylanadi.

Tuyish sezgilari organi teridagi va tashqi shilliq pardalardagi tuyish tanachalari deb nomlanuvchi tanachalardan iborat. Tanachalarning ichida va qisman tashqarisida tuyish nervining chekka tarmoqlari mavjud, ular terida va shilliq pardalarda bir tekis taqsimlangan, barmoqlarning uchlarida til uchida labda zich joylashgan, xuddi shu boisdan sezgirlik darajasi boshqalardan yuksakroqdir.

Psixologiyada tuyish tanachalari va sezuvchi nervning chekka tarmoqlari zichligi ekstziometr asbobi yordami bilan o'lehanadi. Asbob keriladigan ikki oyoqli sirkuldan tashkil topgan, bo'lib, uning o'zagidagi darajalar oyoqlarning uchlari o'rtasidagi masofani o'lehaydi.

Tuyish sezgilarining markazi bosh miya po'stining orqadagi markaziy nuqtasida joylashgan deb taxmin qilinadi. Tuyish sezgilarining tashqi, ya'ni fizik sababi bu biron-bir narsalarning teriga bevosita tegishidir.

Muskul – harakat sezgilari, statik sezgilar

Muskul-harakat sezgilari motor sezgilar deb nomlanib, ularga og'irlikni, qarshilikni, organlar harakatini bilish sezgilari kiradi. Ularning organlari–gavda muskullari, paylar, bo'g'imlardan iboratdir. Organlarning tarkibida sezuvchi nervlarning chekka tarmoqlari mavjud bo'lib, ularning ta'sirida harakat va statik sezgilar vujudga keladi.

Muskul – harakat sezgilarining fizik sababi muskullarga ta'sir etuvchi narsalarning mexanik tazyiqi va gavda harakatlaridir.

Statik sezgilar gavdaning fazodagi holatini sezish va muvozanat saqlash sezgilari deb ataladi.

Gavdaning fazodagi holatini bilish va muvozanat saqlash sezgisi uchun ichki quloqdagi vestibulyar apparat retseptor vazifasini bajaradi. Vestibulyar apparat quloq dahlizi yarim doira kanallaridan tashkil topgan bo'ladi, sezuvchi nerv tarmoqlari esa gavdaning fazodagi harakatini va holatini boshqaradi. Gavda muvozanatini saqlashda alohida ahamiyat kasb etib, ular endolimfada suzib yuradigan mayda ohaktosh kristallardan tashkil topgan.

Organik sezgilar

Organik sezgilarning retseptorlari ichki organlarda, qizilo'ngach, me'da, ichak, qon tomirlari, o'pka va shu kabilarda joylashgan bo'ladi. Ichki organlardagi jarayonlar organik sezgilar retseptorlarining qo'zg'atuvchi-laridir.

Ularga quyidagilar kiradi;

- a) Og'riq sezgilar;
- b) chanqoq sezgilari;
- v) noxush tuyg'ular;
- g) ochlikni sezish.

Analizatorlar sezuvchanligining faoliyatdagi seskantiruvchilarga ko'nikishining ta'siri ostida o'zgarishi moslashish deb ataladi. Bunda umumiy qonuniyat quyidagidan iborat bo'ladi: kuchli seskantiruvchilardan kuchsizlariga o'tishda sezuvchanlik oshadi, kuchsizlardan kuchlilarga o'tishda – kamayadi. Turli analizatorlar tizimlarining moslashish darajasi bir xilda bo'lmaydi: yuqori moslashish taktil, haroratli, hid bilish va ko'rish sezgilarida, zaif moslashish – eshitish va og'riq sezgilarida kuzatiladi. Ularning orasidan hid bilish va taktil analizatorlar tez fursatda moslashadilar. Yod hidiga to'liq moslashish bir daqiqadan so'ng yuz beradi. uch soniyadan so'ng bosim sezgisi seskantiruvchining 1/5 kuchini aks ettiradi. Qorong'ilikka to'liq moslashish uchun 45 daqiqa kerak bo'ladi.

A.V.Petrovskiy tahririyati ostida chop etilgan darslikda moslashish hodisasining uch xil turi keltiriladi: seskantiruvchining davomli ta'sirida sezgining to'liq g'oyib bo'lishidagi moslashish; kuchli seskantiruvchi ta'siri ostida sezgining susayishidagi moslashish. Moslashishning bu ikki turini «salbiy moslashish» atamasi ostida birlashtiradilar, chunki buning natijasida analizatorlarning sezuvchanligi kamayadi; kuchsiz seskantiruvchi ta'sirida sezuvchanlikning oshishi ham moslashish deb ataladi. Moslashishning bu turi ijobiy moslashish hisoblanadi. Bu turga, masalan, qorong'ilik ta'sirida ko'rish analizatori sezuvchanligining oshishida kuzatiladigan qorong'ilikka moslashish kiradi.

Moslashish hodisasini retseptor faoliyatida seskantiruvchining davomli ta'siri ostida sodir bo'ladigan chetki o'zgarishlar yordamida tushuntirish mumkin. Ma'lumki,

yorug'lik ta'sirida ko'z to'r pardasi tayoqchalaridagi ko'rish to'q qizil rangi o'chib ketadi. Qorong'ilikda esa, aksincha, qizil rang tiklanadi, bu sezuvchanlikni oshiradi.

Moslashish hodisasi analizatorlarning markaziy bo'limlarida kechadigan jarayonlar yordamida ham tushuntiriladi. Uzoq vaqt davomidagi qo'zg'alish natijasida bosh miya po'slog'i sezuvchanlikni kamaytiradigan ichki himoya tormozlanishi kuzatiladi. Tormozlanishning rivojlanishi boshqa o'choqlarning kuchli qo'zg'alishini keltirib chiqaradi, bu esa yangi sharoitlarda sezuvchanlikning oshishiga yordam beradi.

Moslashish maqsadga muvofiq bo'lgan biologik ahamiyatga ega. U kuchsiz seskantiruvchilarni aks ettirishda qatnashadi va analizatorlarni kuchli seskantiruvchilar ta'siridan himoya qiladi.

Sezgilar jadalligi faqat seskantiruvchining kuchi va retseptor moslashishining darajasiga bog'liq bo'lmay, ma'lum vaqtda boshqa his-tuyg'u organlariga ta'sir ko'rsatuvchi ta'sirlarga ham bog'liqdir. Boshqa analizator faoliyati ta'sirida analizator sezuvchanligining o'zgarishi sezgilarning o'zaro ta'siri deb ataladi. Sezuvchanlikning o'zgarishi analizatorlar o'rtasidagi po'stloq orqali aloqalari, yuqori darajada bir vaqtdagi induksiya qonuni bilan tushuntiriladi. I.P. Pavlov bo'yicha, kuchsiz seskantiruvchi katta yarim sharlar po'stlog'ida oson tarqaluvchi (irradirlovchi) qo'zg'alish jarayonini hosil qiladi. Qo'zg'alish jarayonining irradiatsiyasi natijasida boshqa analizatorning sezuvchanligi oshadi. Kuchli seskantiruvchi ta'sirida, aksincha, jamlanishga moyil bo'lgan qo'zg'alish jarayoni yuzaga keladi. O'zaro induksiya qonuniga ko'ra, bu holat markaziy bo'limlardagi boshqa analizatorlarning tormozlanishiga va sezuvchanligining pasayishiga olib keladi.

Sezgilarning o'zaro ta'sir qonuniyati quyidagidan iborat: biror-bir analizatorlar tizimidagi kuchsiz seskantiruvchilar boshqa tizimning sezuvchanligini oshiradi, kuchli seskantiruvchilar esa kamaytiradi. Masalan, kuchsiz ta'm bilish (nordon) sezgilari ko'rish sezuvchanligini oshiradi, eshitish va ko'rish sezgilari o'rtasida o'zaro ta'sir kuzatiladi. Analizatorlarning o'zaro ta'sirlashishi, hamda, muntazam mashqlar natijasida sezuvchanlikning oshishi sensibilizatsiya deb ataladi. A.R. Luriya sensibilizatsiya turiga ko'ra, sezuvchanlik oshishining ikki tomonini ajratib ko'rsatadi. Birinchisi davomli, muttasil xususiyatli va organizmda ro'y beradigan barqaror o'zgarishlarga bog'liq bo'lgani uchun ob'ektning yoshi aniq holatda sezuvchanlikning o'zgarishi bilan bog'langan bo'ladi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, his-tuyg'u organlari sezuvchanligining kuchliligi yosh o'tishi bilan oshib borib, 20-30 yoshlarda eng yuqori cho'qqiga chiqadi, keyinchalik esa asta-sekin pasayib boradi. Sensibilizatsiya turiga ko'ra, sezuvchanlik oshishining ikkinchi tomoni vaqtinchalik xususiyatiga ega bo'lib, fiziologik, shuningdek, sub'ekt holatiga ta'sir ko'rsatuvchi favqulotda psixologik ta'sirlarga bog'liq bo'ladi.

Sezgilarning o'zaro ta'sirlashuvida sinesteziya, ya'ni, qo'zg'alish ta'sirida boshqa analizatorlarga xos bo'lgan bir xil sezgi analizatorining hosil bo'lishi kabi holat ham kuzatiladi. Masalan, odamda tovushlar ta'siri ostida rangli sezgilar hosil bo'lishi

mumkin, ba'zi ranglar uyg'unligi esa o'z navbatida harorat sezuvchanligiga ta'sir ko'rsatadi. Hammaga ma'lumki, baland tovushlarni «yorqin» ranglar bilan, pastlarini esa «to'q» ranglar bilan baholaymiz.

Sinesteziya sezgilarning his-tuyg'u ohangini kuchaytiradi. Sinesteziya hodisasi barcha modalliklarga to'g'ri keladi. Ta'kidlash lozimki, sinesteziya individual tarzda ifodalanadi. Sinesteziyaga yorqin qobiliyati bor odamlar mavjud, boshqalarda esa u umuman kuzatilmaydi. A.R. Luriya o'zining asarida bayon etilgan mashhur mnemonist Sh.Ni mufassal o'rganib chiqqan. Bu odamda sinesteziya o'ta yaqqol ifodalanadi. U barcha ovozlarni bo'yalgan holda ko'rgan, va ko'p hollarda unga murojaat qilgan odamning ovozi, masalan, «sariq rangda va sochiluvchan» deb ta'riflagan. Eshitilgan ohanglar unda turli ranglardagi (och sariq rangdan binafsha rangigacha) ko'rish sezgilarini uyg'otgan. Idrok etiladigan ranglar u tomonidan «jarangdor» yoki «bo'g'iq», «sho'r» yoki «karsillagan» tovushlar sifatida his etilgan. SHunday qilib, sinesteziya hodisasi – inson organizmi analizatorlar tizimining muntazam ravishda o'zaro aloqada bo'lishidan, ob'ektiv olamni hissiy aks ettirishning yaxlitligidan dalolat beradi.

Sezgi sezuvchanlik psixologik asosi haqida qisqacha xulosa

Psixofiziologiyada bo'sag'alarning ikki turi: absolyut sezuvchanlik bo'sag'asi va farqlash bo'sag'asini farqlaydilar.

Ceskantiruvchining eng kuchsiz ta'siri ostida dastlab paydo bo'ladigan sezilarli darajada his etish sezgining quyi absolyut sezuvchanlik bo'sag'asi deb ataladi. Yirik o'lchamli ta'sirlanish ta'sirida ma'lum sezgining mavjudligi, ta'sirlanishning borgan sayin o'sishi natijasida sezgining g'oyib bo'lishi yoki og'riqli sezgi yuqori absolyut sezish bo'sag'asi deb ataladi.

Absolyut sezuvchanlik sifatida kuchsiz seskantiruvchilarni sezish qobiliyati, farqlashga sezuvchanlik sifatida esa – seskantiruvchilar o'rtasidagi kuchsiz farqlarni sezish qobiliyati tushuniladi. Seskantiruvchining eng kichik o'lchami ta'sirida paydo bo'ladigan dastlabki his etish sezuvchanlikning absolyut bo'sag'asi deb ataladi. Fiziolog olim G.V. Gershuni va xodimlarining tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, sezgi bo'sag'asidan quyiroqda joylashgan tovush seskantiruvchilari, miya elektr faolligining o'zgarishi va ko'z qorachig'ining kengayishini yuzaga keltirishi mumkin. Sezgilarni hosil qilmaydigan seskantiruvchilar ta'sir doirasi G.V. Gershuni tomonidan «sensor osti sohasi» deb ataldi.

Sezuvchanlik (bo'sag'a) va seskantiruvchining kuchi o'rtasida qarama-qarshi bog'liqlik mavjud: sezgining paydo bo'lishi qanchalik katta kuch talab etgan bo'lsa, odamdagi sezuvchanlik shunchalik past bo'ladi. Sezuvchanlik bo'sag'alari har bir odam uchun o'ziga xosdir.

Quyi va yuqori absolyut bo'sag'alarning kattaligi turli sharoitlar: inson yoshi va faoliyat xususiyati, retseptorning vazifa bajarish xususiyati, ta'sir etish kuchi va davomiyligi va h.k.lar ta'sirida o'zgaradi. YUqori darajadagi sezuvchanlikka o'spirinlik davrida erishiladi.

Absolyut sezuvchanlik bilan bir qatorda nisbiy sezuvchanlik – ta’sir jadalligining o’zgarishiga nisbatan sezuvchanlik ham mavjud. Nisbiy sezuvchanlik farqlashning boshlanishi bilan o’lchanadi. Sezgilar kuchi yoki sifatida unchalik sezilmaydigan farqni yuzaga keltiradigan faoliyatdagi seskantiruvchining kuchiga nisbatan eng kichik qo’shimcha farqlash bo’sag’asi yoki ko’p tomonlama bo’sag’a deb ataladi.

Farqlashga bo’lgan sezuvchanlikni tajribada tadqiq etish Veber va Bugerga o’rtacha, ya’ni, absolyut sezuvchanlikning quyi yoki yuqori bo’sag’alariga yaqinlashmaydigan seskantiruvchilar uchun haqqoniy bo’lgan qonunni ifodalash imkonini berdi. Unga ko’ra, seskantiruvchi orttirma kuchining uning asosiy kuchiga nisbati sezuvchanlikning ma’lum turi uchun doimiy kattalikdir. Bosimni (taktil sezuvchanlik) sezishda bu orttirma seskantiruvchi dastlabki og’irligining $1/30$ ga teng, eshitish seskantiruvchilari uchun bu konstanta $1/10$ ga, ko’rish seskantiruvchilari uchun – $1/100$ ga teng.

Nemis fizigi G. Fexner juda kuchsiz va o’ta kuchli ta’sirlar ostida nisbiy bo’sag’alar o’z ahamiyatini yo’qotishini aniqladi. Shuningdek, u seskantiruvchining kuchi geometrik progressiya asosida oshib borishi bilan sezgi jadalligi arifmetik progressiya asosida oshishini aniqladi. Har taraflama sezuvchanlik ham farqlash bo’sag’asi o’lchamiga nisbatan teskari bog’liqlikda bo’ladi: farqlash bo’sag’asi qanchalik katta bo’lsa, har taraflama sezuvchanlik shunchalik kichik bo’ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
2. А.Х.Югай, Н.А.Мираширова “Общая психология” – Ташкент 2014.
3. Дружинина В.. “Психология “. Учебник. “Питер”, 2003.